

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX століття»**

Виконала: здобувач вищої освіти
освітнього ступеня «магістр»
POb1-M18z
спеціальності 013 Початкова освіта
Бербека Лілія Василівна

Керівник: **Лебідь І.Ю.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент: **Гудима Н.В.**,
кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИЧНЕ ТА ПЕДАГОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	9
1.1 Історіографія становлення освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття.....	9
1.2 Соціально-історичні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст.....	16
1.3 Педагогічні засади розвитку освіти на Поділлі.....	29
Висновок до розділу І	34
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	37
2.1 Зміст освіти в навчальних закладах Поділля.....	37
2.2 Форми та методи освітньо-виховного процесу у школах Подільської губернії першої половини ХІХ ст.....	47
Висновок до розділу ІІ	53
РОЗДІЛ 3 ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛІВ У ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	56
3.1 Характеристика професійної діяльності вчителів у школах Поділля.....	56
3.2 Упровадження результатів дослідження в сучасних умовах реформування освітньої галузі.....	65
Висновок до розділу 3	74
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ	87
Додаток А (Історико-археологічна карта Поділля).....	87
Додаток Б (Чисельність польського населення на території Поділля в першій половині ХІХ століття).....	88
Додаток В (Статистичні дані розселення єврейського населення по території Подільської губернії в першій половині ХІХ століття).....	89
Додаток Г (Педагоги Поділля першої половини ХІХ ст.).....	90
Додаток Д (Розклад навчальних годин для повітового училища).....	94
Додаток Е (Аналіз критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів шкіл Поділля в першій половині ХІХ ст.).....	95
Додаток Є (Тематика творів з предмету «Російська словесність» на 1845 - 1846 н.р. у Немирівській гімназії).....	96

Перелік умовних позначень:

ВОДА – Вінницький обласний державний архів.

ХДОА – Хмельницький державний обласний архів.

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України.

МНО – Міністерство народної освіти.

ВНО – Віленський навчальний округ.

КНО – Київський навчальний округ.

ХНО – Харківський навчальний округ.

Н.р. – навчальний рік.

ВСТУП

В умовах інтенсивного розвитку української державності та модернізації системи вищої освіти провідною метою сучасної педагогічної науки є поглиблення загальнопедагогічних та історико-педагогічних знань майбутнього вчителя. У зв'язку з цим виникає потреба в підготовці висококваліфікованого фахівця педагогічної галузі з якісним рівнем теоретичної та практичної підготовки з питань історичної спадщини держави. Реалізація цього напрямку педагогічної діяльності має ґрунтуватися на основі ознайомлення з культурно-історичними цінностями українського народу, його багатим педагогічним досвідом. Зазначені завдання закріплені на державному рівні та викладені в Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) і Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр.

Значну роль у реалізації зазначених завдань відіграють історико-педагогічні дослідження, які дають можливість визначити особливості й закономірності освітнього поступу в різних регіонах держави, виявити позитивний досвід минулого, який може творчо використовуватися у сучасній педагогічній практиці, встановити та популяризувати імена провідних педагогів-практиків, які досі залишаються невідомими широкому загалу.

Дослідження науково-історичної, педагогічної та методичної літератури засвідчують, що загальні аспекти розвитку освіти в Україні висвітлені в працях: Л. Артемової, С. Грищенка, Н. Дем'яненко, І. Зайченка, В. Кравця, Ю. Лавренчук, О. Лавріненка, М. Левківського, Л. Медвідь, В. Сірополка, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка.

Зокрема, розвиток освіти Поділля в контексті становлення шкільництва Російської імперії в першій половині XIX ст. досліджували Н. Гуркіна, О. Джуринський, М. Демков, М. Константинов, Н. Полякова, В. Струмінський.

Фундаментальні дослідження з історії становлення та розвитку освіти України у напрямі державницького та культурологічного поступу представлені працями М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, А. Лотоцького, І. Огієнка, О. Субтельного, Ю. Сіцинського, Н. Полонської-Василенко. Теоретико-

методологічні засади роботи над історико-педагогічними дослідженнями розроблені в працях О. Акімової, Л. Березівської, Л. Ваховського, Н. Гупана, О. Сухомлинської.

Особливості організації освіти та зміст провадження педагогічного процесу в школах Поділля першої половини ХІХ ст. розкрито у накових працях І. Михалевича, С. Рождественського, С. Стрибульського. Освітній розвиток в аспекті історико-соціальних, економічних та культурних процесів державотворення відображені в працях О. Барнасюка, А. Божевільного, Г. Бондарчука, В. Вороліса, В. Гаврилюка, О. Гордуновського, В. Григоренка, Л. Дровозюка, Л. Мельника, І. Сесака, О. Удада, А. Філінюка, О. Черкащиної, Т. Чубіної, А. Нагребецького, В. Несторенка, Ю. Поліщука, І. Романюка, Н. Сейка, В. Тучинського, І. Шкільнюка. Законодавче врегулювання освітньої справи вивчали Л. Бортник, Б. Глінський, В. Змеєв, І. Половко, Л. Прокопенко. Вплив церкви на освіту, а також становлення та розвиток освіти національних груп, що населяли територію Поділля в першій половині ХІХ ст., вивчали Я. Демченко, О. Кошопал, В. Павлюк, О. Пасічник, Н. Патрило, М. Саламаха, Б. Хіхлач. Зміст проблеми розвитку педагогічної освіти та майстерності в Україні висвітлені в наукових розвідках Є. Барбіної, Т. Курилової, О. Лавріненка, Л. Мільто та інших. Проблемі становлення і розвитку освіти в регіональному аспекті приділяли увагу О. Бабіна, А. Вишневський, І. Важинський, Т. Джаман, І. Курляк, Б. Кришук, В. Омельчук, О. Півоваров.

Результати аналізу значної бази історико-педагогічних розвідок дозволяють стверджувати, що незважаючи на їх теоретичну та практичну цінність, вони не дають узагальненої характеристики освітнього поступу на Поділлі в першій половині ХІХ ст. Саме недостатня теоретична розробленість окресленої проблеми зумовили доцільність її наукового дослідження з метою формування цілісної картини педагогічного процесу в Україні.

Таким чином, внутрішньодержавна, соціально-педагогічна значущість та **актуальність**, а також необхідність вирішення зазначеної наукової потреби

зумовили вибір теми дослідження «Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX століття».

Мета дослідження полягає у виявленні організаційно-методичної специфіки, провідних тенденцій розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., а також у встановленні особливостей професійної діяльності вчителів регіону.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати історичні та педагогічні передумови становлення освіти на Поділлі та з'ясувати особливості її розвитку в першій половині XIX ст.

2. На основі визначених тенденцій окреслити особливості організації та змісту педагогічного процесу на досліджуваній території,

3. Обґрунтувати особливості професійної діяльності шкільних учителів Подільського регіону.

4. Окреслити можливості творчого використання досліджених матеріалів з проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Об'єктом дослідження є освіта на Поділлі в першій половині XIX ст.

Предметом дослідження є зміст, організаційні форми й тенденції розвитку шкільної освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу половину XIX ст. Особливість нижньої межі дослідження (1802 р.) зумовлена Маніфестом імператора Російської імперії про створення Міністерства народної освіти та початком реформаторських заходів в освіті. Верхня межа дослідження – кінець 40-х рр. XIX ст. – посилення русифікаторських заходів царського уряду в освіті, що призвело до змін у змісті педагогічного процесу, закриття польських та уніатських шкіл і повній їх заміні на російські навчальні заклади.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі повітів, що станом на початок XIX ст. за Указом від 1804 р. входили до складу Подільської губернії протягом першої половини XIX ст., а саме: Кам'янець-Подільського,

Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Летичівського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського повітів, де, відповідно до територіальної належності Російській імперії, склалася специфічна мережа начальних закладів.

Методи дослідження. У процесі реалізації поставлених завдань, зважаючи на характер історико-педагогічної розвідки, використано такі методи дослідження: загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація); порівняльно-історичний; історико-хронологічний; історико-системний метод; історико-регіональний; історико-ретроспективний; історико-біографічний.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що основні його положення можуть бути використані в процесі підготовки спецкурсів, лекційних та семінарських занять і навчальних посібників з історії освіти регіонів, у системі післядипломної педагогічної освіти, а також під час вивчення краєзнавства на уроках в загальноосвітніх школах. Досліджені матеріали можуть стати основою для організації наукових гуртків і проблемних груп з вивчення історії розвитку освіти України загалом та краєзнавства зокрема, під час написання дипломних та магістерських робіт.

Таким чином, вибір теми нашого дипломного дослідження обумовлений актуальністю розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття.

Матеріали дипломної роботи обговорювалися: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2018-2019 навчальному році (квітень 2019 року, м. Кам'янець-Подільський, тема доповіді («Педагогічні засади розвитку освіти на Поділлі»), на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська та іноземні мови в початкових класах: актуальні проблеми й інноваційні технології навчання» (м. Кам'янець-Подільський, 21-22 березня 2019 року), тема доповіді («Форми та методи освітньо-виховного процесу у школах Подільської губернії першої половини XIX ст»), а також у НВК № 14 м. Кам'янця-Подільського (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область), **спеціалізованій школі №1 з поглибленим вивченням англійської мови (м. Івано-Франківськ).**

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного дослідження дало підстави для загальних висновків, що є аргументованою відповіддю на поставлені завдання:

1. На основі вивчення науково-педагогічної літератури проаналізовано соціально-історичні та педагогічні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. Визначено такі передумови:

політичні – відсутність власної державності, тривале перебування Подільської губернії під владою Польщі, а згодом Російської імперії не давало змоги розвиватися власній національній системі освіти;

соціально-економічні – аграрна спрямованість регіону, наявність кріпосницького ладу, ведення екстенсивного сільського господарства та поміщицьке землеволодіння спричинили відставання економічного розвитку Поділля в першій половині XIX ст., що зумовлювало суттєве розшарування суспільства, соціальну та майнову нерівність, а також впливало на рівень освіченості населення, поширення навчальних закладів та їх матеріальне забезпечення, можливість здобуття освіти;

етнокультурні – характеризувалися наявністю у регіоні представників багатьох національних груп, представники найбільших з них (поляки та росіяни) прагнули переважати в усіх галузях суспільного життя, зокрема й освіти, що нівелювало будь-які прагнення до становлення національної системи освіти.

Охарактеризовано педагогічні передумови розвитку освіти на Поділлі, які зумовлювали освітній поступ регіону на основі існуючої на той час вітчизняної педагогічної спадщини та активного використання досвіду західноєвропейської педагогічної думки.

Виявлено основні тенденції в обраних хронологічних межах, що зумовлювали напрями розвитку освітньої справи в регіоні.

Для першого періоду характерний початок реформ у складі Російської

імперії та повноцінне функціонування навчальних закладів, що належала польській адміністрації.

Для другого – прагнення російського уряду впроваджувати власну освітню політику та все ще помітні ліберальні стосунки з польською знаттю, заради попередження створення проукраїнської опозиції російському уряду, що привело до посилення польського впливу в школах регіону та змісті освіти.

У третьому періоді яскраво виявилася радикальна політика російського уряду в галузі освіти, що стала спробою повного знищення національної ідентичності українців, які боролися за народність освіти та культуровідповідність у вихованні молоді.

На основі визначених тенденцій окреслено особливості організації та змісту педагогічного процесу, до яких віднесено:

- становість освіти, що знаходила відображення в переліку та змісті предметів шкіл різних рівнів;
- пріоритет точних наук у приходських та повітових училищах, що було важливим для подальшої роботи молоді в державних установах чи в господарстві;
- важлива роль у вихованні моральної сфери особистості, що засвідчує велика значимість викладання Закону Божого;
- провідними в переліку предметів повітових училищ були російська словесність та історія, проте у гімназійному курсі російська мова не була передбачена; переважно польськомовне провадження навчально-виховного процесу;
- врахування релігійної належності в приходських, повітових училищах та гімназіях, що було реалізоване в забезпеченні викладання Закону Божого для римокатолицької та православної конфесій;
- жорстка залежність змісту освіти в навчальних закладах Подільської губернії першої половини XIX ст. від політики уряду, загальносуспільних морально-етичних спрямувань.

Відзначено, що підготовка кадрів для навчальних закладів Поділля досліджуваного періоду здійснювалася у Віленському університеті. Водночас простежувався брак фахівців для російських церковно-парафіяльних шкіл та приходських училищ.

Окреслено можливості творчого використання дослідницьких матеріалів з проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. На окрему увагу заслуговують такі проблеми, як: становлення науково-педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст., розвиток та діяльність жіночих закладів освіти в XIX ст. на окресленій території, внесок видатних науковців та педагогів Поділля у розвиток навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова О.В. Сучасні підходи до аналізу історико-педагогічного процесу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : Зб. наук. праць. Випуск 11 / Редкол. : М.І. Сметанський (голова) та ін. Вінниця : ТД «Едельвейс і К», 2004. С. 15-19. (208 с.)
2. Артемова Л.В. Історія педагогіки України [Текст] : підр. для студ. вузів. Київ : Либідь, 2006. 424 с.
3. Барбіна Є. Професійна майстерність учителя в історії педагогічної думки // Рідна школа. 1998. №2. С.71-74.
4. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ - на початку ХХ століття) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2000. 19 с.
5. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
6. Батюшков П.Н. Подолье. Историческое описание. Тов. «Общественная польза». СПб. 1891.
7. Бобров В. Становлення та розвиток гімназій Півдня України (ХІХ - початок ХХ ст.) // Шлях освіти. 1998. №1. С. 45-47.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). Київ, 1996. 421 с.
9. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україна 1793-1830 рр. [пер. з франц. З. Борисюк. Вступ. слово Н. Яковенко]. Львів : Кальварія, 2007. 299 с.
10. Бойко О.Д. Нариси історії України : [навчальний посібник] - [2-е вид.]. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002.
11. Бондарчук Г.В. Поляки в системі адміністративно-територіального управління

- Подільської губернії на рубежі ХУІІІ-ХІХ ст. // Поляки на Хмельниччині : зб. наук. праць. Хмельницький, 1999. С. 118-122.
12. Бричок С. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині // Шлях освіти. 2000. №1. С.48-51.
13. Важинський І.П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802-1866) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук : спеціальність 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 2002. 19 с.
14. Вінниця у спогадах : (ХІХ-поч. ХХ ст.) у 3 т. / уклад. В. Колесник. Т. 1. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 720 с.
15. Вороліс М.Г. Освітній та культурний розвиток Поділля в ХІХ ст. // Зб. наук. праць. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 4. Вінниця, 2002. С. 40-42.
16. Вороліс М.Г. Особливості навчання і виховання учнів у середніх закладах Поділля в ХІХ столітті // Зб. наук. праць. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 15. Вінниця, 2009. С. 244-247.
17. Гаврилюк В.В. Освітня діяльність подільської шляхти на Поділлі у другій половині ХІХ ст. // Вінниччина : минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наукової історико-краєзнавчої конференції / [Ред. кол. Зінько Ю.А. (та ін.)]. Вінниця, 2009. 582 с.
18. Галузяк В.М. Педагогіка : [навчальний посібник], [5-те вид., випр. і доп.]. Вінниця, Вид-во ТОВ фірма «Планер», 2012. 400 с.
19. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884) // Исторический вестник. 1900. № 1. С. 324-351; № 2. С. 718-742.
20. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
21. Грушевський М. Ілюстрована історія України [текст]. Донецьк : ТОВ ПКФ «БАО», 2003. С. 478 (736 с.).
22. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Т. V. Київ : «Наукова думка»,

1998. С. 24.

23. Демков М.И. История русской педагогики [2-е изд.]. Москва, 1910. Ч. II. : Новая русская педагогика (XVIII век). 627 с.

24. Дем'яненко Н.М. Педагогічна освіта в Україні в першій половині XIX ст. // Педагогіка і психологія : Наук.-теор. та інформ. журнал / АПН України. Київ : Педагогічна думка, 2001. №3/4. С. 201-212.

25. Державний стандарт початкової загальної освіти / Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. [Електронний ресурс].

26. Джаман Т.В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII-XIX ст.) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Тернопіль, 1999. 19 с.

27. Дорошенко Д.І. Про минулі часи на Поділлі (коротка історія краю) : [Текст]. Хотин : Буковина, 1992. 39 с.

28. Дровозюк Л.М. З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI-п.п. XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : педагогіка і психологія. Вип. 5. 2001. С. 128-131.

29. Дровозюк Л.М. Творчий вчитель в історії педагогіки України другої половини XIX ст. поч. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. Вип. 34. С. 272-276.

30. Евтух Н. Б. Развитие образования и педагогической мысли в Украине (конец XVIII - первая половина XIX века) : дис. на соискание ученой степени доктора педагогических наук, специальность 13.00.01. Київ, 1996.

31. Єршова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII — початок XX століття) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спеціальність 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. М. Єршова. Київ, 2002. 21 с.

32. Записка исправляющего должность военного губернатора г. Камянца и Подольского Гражданского Губернатора о состоянии Губернии // Киевская старина. 1896. № 3. С. 87-94.

33. Зашкільняк Л. Періодизація в історії // Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ. : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 152.
34. Йоганн Генрих Песталоцци. Избранные педагогические сочинения в 3 томах / [под ред. М.Ф.Шабаровой]. Изд. Академии пед.наук РСФСР. Москва, 1961. Т. 1. 720 с.
35. Клос Л. З історії медичної освіти у Галичині (XVII - початок XX ст.) // Шлях освіти. 1999. № 3. С. 48-51.
36. Коменский Я.А., Локк Дж., Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци. Педагогическое наследие. Москва : Педагогика, 1989. 416 с.
37. Константинов Н.А. Очерки по истории начального образования в России. Москва : Учпедгиз, 1953. 272 с.
38. Кошолоп О. Розвиток єврейської освіти на території Поділля наприкінці XIX - початок XX ст. // Шлях освіти. 2012. № 1. С. 41-46.
39. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки : [Курс лекцій. Навчальний посібник для педагогічних навчальних закладів та університетів]. Тернопіль; Кн.-журнальне видавництво «Тернопіль», 1994. 357 с.
40. Крип'якевич І.П. Історія України [Текст] [відп. ред. : Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович]. Львів : Світ, 1990. 520 с.
41. Крищук Б. «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923 рр.) дис. на здоб. ступеня канд. пед. наук. : спец. : 13.00.01. Хмельницький, 2012.
42. Крищук Б. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства "Просвіта" на Поділлі // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. Житомир, 2010. Вип. 54. С. 171-176.
43. Кулікова Л. Традиції античності освіти у вітчизняних навчальних закладах XVII - п.п.XIX ст. // Шлях освіти. 2007. №3. С.39-45.
44. Кундельський В.В. Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах Проскурівського повіту наприкінці ХУІІІ - першій половині ХІХ століття // Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті

історії України». Хмельницький, 2011. С. 88-98. (644с.).

45. Курляк І. Зміст і форми методики викладання природничих наук у перших українських гімназіях // Шлях освіти. 1997. № 1. С. 48-51.

46. Лавріненко О.А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ : [монографія]. Київ : Богданова А.М., 2009. 328 с.

47. Левківський М.В. Історія педагогіки [Текст] : підручник для студентів вузів [2-ге вид. доп.]. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 376 с.

48. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. 1899. № 4. С. 71-73.

49. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні [Текст] : навч. посібник. Київ : Вікар, 2003. 335 с.

50. Мільто Л.О. Підготовка педагогічних кадрів в університетах дореволюційної Росії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Вип. 38 / Редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2012. С. 330 (432с.).

51. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка : [навчальний посібник] [5-те вид., випр. і доп.]. Київ, ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2009. 656 с.

52. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2020 року / Схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013 [Електронний ресурс]. Режим доступу.

53. Несторенко В. А. Культурно-освітній розвиток Поділля // Освіта, наук і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т. 4. Кам-Под., 2004. 221 с.

54. О трудах профессоров и прочих преподавателей // Журнал Министерства народного просвещения. Т. 29. 1841. С. 18.

55. Огієнко І. Українська культура [Текст]. Київ : Наша культура і наука, 2002. 342с.

56. Омельчук В.В. Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX - початок XX ст.) : автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2002.

57. Патрило І. Нарис історії Василіан від 1743-1839 рр. // Записки Чину Святого

Василя Великого. 1988. Т. 13. С. 183-283.

58. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця : 1111 «Едельвейс і К», 2008. 56 с.

59. Поліщук Т. Зміни в соціальній та національній структурі населення Правобережної України в середини - другій половині XIX століття // Історія України. 1999. Вересень (№36). С. 10.

60. Поліщук Ю. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та зміна його на російську систему освіти (кінець XVIII - перша половина XIX століття) // Збірник наукових праць : Наукові записки НАНУ інститут політичних і етносоціальних досліджень ім. І.Ф.Кураса. Вип. 33. Київ : 2007. С.6-21.

61. Половко І.В. Статути в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст. [Електронний ресурс].

62. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. В. 2 т. Т.2. Від середини XVII ст. до 1923 р. [навчальний посібник]. [4-е видання стереотипне]. Київ : Либідь, 1992. 640 с.

63. Прокопенко Л.Л. Досвід розвитку державно-громадського управління освітою в Україні у XVIII - першій половині XIX ст. // Вісник УАДУ : Наук. журн. 2000. № 3. С. 327-330.

64. Радченко Ю. Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX - початок XX ст.) : дис. на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук, спец. : 13.00.01. Київ, 2012.

65. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. СПб., 1902. 785 с.

66. Розклад навчальних предметів для гімназій, повітових та приходських училищ // Журнал Министерства народного просвещения. № 1. 1821. С. 311.

67. Романенко К.М. Актуальні проблеми розвитку приватної вищої освіти в Україні [Електронний ресурс] // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». Режим доступу.

68. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009.

Т.14. С. 40-52 (528 с.)

69. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.

70. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля. Ч. 1. Вінниця, 1927. 74 с.

71. Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття : автореф. на здобуття наукового ступ. кан. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1997. 20 с.

72. Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838-1888. Немиров, 1888.

73. Субтельний О. Історія України-Руси. Київ, «Либідь», 1992.

74. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата історичних наук : спеціальність 07.00.01 «Історія України». Київ, 2001. 19 с.

75. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці» // Шлях освіти. 2005. № 4. С. 43-47.

76. Таблица распределения уроков по классам в гимназиях // Журнал Министерства Народного Просвещения. № 64. 1849.

77. Удод О.П. Початкова освіта на Поділлі наприкінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст. // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1986. С. 49.

78. Федоров А.А. Духовное образование в русской православной церкви в ХІХ в. // Педагогика. 2000. №5. С. 75-83.

79. Філінюк А.Г. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці ХVІІІ - в першій половині ХІХ століття // Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2010 року. Том 16. Кам'янець-Подільський, С. 30-42.

80. Хіхляч Б.М. Вплив унії на церковне життя Поділля у ХVІІІ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 15. Вінниця, С. 195-199.

82. Чальїй М.К. Воспоминания 1844-1852 // Из «Киевской старины». Київ, 1895. 141 с.

83. Чубинский П.П. Труды Етнографическо-статестической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. СПб., 1872. Т. VII Вып. 1. 337 с.
84. Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини ХІХ - початку ХХ століття : автореф. на здобуття ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2004. 16 с.
85. Шушара Т.В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (ХІХ - початок ХХ століття) : автореф. на здобуття ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2006. 16с.